

Hannah Arendt in het HBO: Een filosofische discussiebijdrage

Prof. dr. Henk Procee

Samenvatting De auteurs in dit themanummer willen met het hoger (beroeps)onderwijs iets meer dan markt-conforme *Ausbildung*. Ze doen daarvoor een beroep op het denken en het vocabulaire van Hannah Arendt. Vanuit een filosofische invalshoek becommentarieer ik de diverse artikelen. Allereerst ga ik in op de diepgaande invloed van Kant op het denken van Hannah Arendt. Het pluralisme en de daarmee verbonden *sensus communis* staat daarbij centraal. Vervolgens laat ik zien waarom Hannah Arendt inspireert, maar ook begripsmatige problemen genereert, in het bijzonder door haar idiosyncratische gebruik van de taal. Vervolgens onderzoek ik de diverse artikelen op de eigen stellingname en het gebruik van het werk van Arendt. Als uitgangspunt voor mijn analyses interpreteer ik de categorieën van Arendt (arbeid, werken, handelen, *sensus communis*) niet als domeinen maar als reflectie-instrumenten. De onderwerpen betreffen: beroepstrots, de professional als verbinder, nataliteit, voorwaarden voor het speelveld hbo, en het vermogen van en voor gemeenschappelijkheid (*sensus communis*). In de conclusie accepteer ik de inspiratie die van Hannah Arendt uitgaat, tegelijk ben ik terughoudend over de invoering van haar denken in het HBO.

Trefwoorden Kant, Hannah Arendt, pluraliteit, *sensus communis*, HBO

Artikelgeschiedenis

Ontvangen: 21 juni 2021

Geaccepteerd: 07 juli 2022

Online: 13 december 2022

Contactpersoon

Prof. dr. Henk Procee, henkprocee@caiway.nl

Over de Auteur(s)

Prof. dr. Henk Procee studeerde scheikunde en filosofie. In beide vakken heeft hij les gegeven. Hij is jarenlang verbonden geweest aan de Universiteit Twente. Daar was hij directeur van het Studium Generale en bijzonder hoogleraar wijsbegeerte met als speciale taak na te denken over academische vorming.

Copyright

© Author(s); licensed under Creative Commons Attribution 4.0. This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

Waarom zijn hbo's op aarde? Het korte antwoord luidt: het genereren van hoog opgeleide professionals die met beroepstrots hun werk doen. Daarbij zijn er drie niveaus van normativiteit te onderscheiden: technisch (binnen het vakgebied de juiste doen), domein (het vakgebied verder brengen), maatschappelijk (werken aan positieve effecten op omgeving en betrokkenen). Een lang antwoord zou onder meer ingaan op het verschil tussen praktijken en instituties (MacIntyre in *After Virtue*, 1981), en op vooronderstellingen over kennis en wetenschap (De term *hogeschool* vertalen in *University of Applied Sciences* verraadt een wetenschapsvisie die de professionaliteit in de weg kan zitten). In deze *special* concentreren de auteurs zich vooral op het derde niveau van normativiteit: "De publieke onderwijsstaak van het hoger beroeps onderwijs".

Mijn bijdrage start met twee handicaps. Zo heeft mijn beroepsmatige leven zich vooral binnen de universiteit en niet binnen het HBO voltrokken. En voor dit nummer nog lastiger: ik had en heb nogal wat moeite met het denken van Hannah Arendt. Al hebben zij en ik een gezamenlijke inspiratiebron, Immanuel Kant.

Niettemin: uit de afzonderlijke bijdragen spreekt enthousiasme en wordt een gevoel van urgentie opgeroepen. Op mij werkt dat inspirerend en het heeft mij aan het lezen en herlezen (waarbij ik ontdekte dat ik een eerste druk van *The Human Condition* heb) en aan het denken gezet. De auteurs willen iets met het (beroeps)onderwijs, iets meer dan marktconforme *Ausbildung*. De samenstellers hebben het idee dat Hannah Arendt daarbij inspiratie kan bieden, een vocabulaire, nieuwe concepten en taakopvattingen. Daarover denk ik in dit artikel mee.

Achtergrond: Kant en de *sensus communis*

Om wat achtergrond te schetsen begin ik met onze grote gemeenschappelijke inspirator. De invloed die Kant op Hannah Arendt heeft gehad is zeer diepgaand geweest. Zelfs op haar sterfbed las ze in *‘der Alte’*, zoals ze hem liefkozend noemde. Laat ik een citaat geven uit Kants *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* waaruit die band blijkt. Kant is een van de eerste filosofen die de term ‘pluralisme’ positief benaderde (filosofen hebben altijd meer van eenheid gehouden dan van verscheidenheid – pluralisme was eigenlijk een filosofisch scheldwoord). Kant maakte er een geuzennaam van. Pluralisme betekent bij hem wereldburgerschap, kosmopolitisme, de denkwijze “sich nicht als die ganze Welt in seinem selbst befassend, sondern als einen blossen Weltbürger zu betrachten und zu verhalten.” Hannah Arendt heeft haar notie van pluraliteit niet van een vreemde. Voluit pluralist is Kant in het esthetische domein, het domein waar mensen schoonheid kunnen ervaren. In zijn *esthetica* biedt Kant een theorie van de smaak, waarin niet het kunstwerk, ook niet de kunstenaar, maar de toeschouwer centraal staat. Wat gebeurt er met de aandachtige beschouwers van een schilderij, een dans, een landschap? Hoe praten zij er met elkaar over? Wat veronderstelt dat met betrekking tot de communicatie tussen mensen? Wat met betrekking tot hun gevoelens? Meer technisch geformuleerd: hoe kan een individu oordelen over vraagstukken die niet zuiver objectief en ook niet zuiver subjectief zijn? Nog weer anders gezegd: kan iemand iets beoordelen zonder te refereren aan een algemeen aanvaarde norm of regel; kan vervolgens dat oordeel ook geldigheid bezitten voor anderen? Volgens Kant kunnen deze vragen positief beantwoord worden. Wanneer men zegt “dit is prachtig”, “dat is lelijk”, dan hoeft daar geen uitgewerkte definitie van en een nauwkeurig criterium voor schoonheid aan ten grondslag te liggen. Bij een esthetisch oordeel refereert men niet aan een objectief criterium, maar aan zichzelf en aan de eigen gevoelens (“dit bevalt me”, “dat bevalt me niet”). Schoonheid is bovendien belangeloos. Wanneer ik iets mooi vind, neem ik afstand van mijn directe wensen, neigingen en belangen. Als dat het geval is, dan moet dat ook voor anderen opgaan. Zonder

het menselijk perspectief uit het oog te verliezen wordt het subjectieve eigenbelang overstegen. Daardoor is het mogelijk naar hetzelfde te kijken vanuit het perspectief van anderen ('*erweiterte Denkungsart*'). Zelfs voor een tegenstander van geweld kan, aldus een voorbeeld van Kant, een oorlog mooi zijn door de daar getoonde heldenmoed, door de gebruikte intelligente wapensystemen; ook al zal deze er nooit morele goedkeuring aan hechten. Er kan over smaak getwist worden. Niet op grond van logica of exact begripsmatig redeneren. Wel door te proberen de instemming van anderen te winnen, door hen aan te moedigen dezelfde stappen te doen, het 'object' vanuit verschillende perspectieven te zien. Op zo'n wijze komt er geen eind aan het argumenteren. Smaak en esthetisch oordeel veronderstellen niet alleen een pluraliteit van mensen en perspectieven, ze leiden ook tot discussies, en versterken daardoor de pluraliteit. Dit wordt mogelijk gemaakt door een menselijk vermogen dat bij Kant de *sensus communis* heet, de *Gemeinsinn*. Dat is niet de '*common sense*' in de Angelsaksische traditie (waar het een soort gemiddelde is van alledaagse menselijke kennis) maar het vermogen dat verbinding weet te maken met anderen, het vermogen van en voor gemeenschappelijkheid, het vermogen tot heterogene interacties. Kant doet dan ook terminologisch iets nieuws. Hij noemt de geldigheid van het esthetische oordeel niet objectief, ook niet subjectief, maar 'subjectief-algemeen', een tussenvorm tussen beide. Het oordeel is subjectief ("ik vind dit mooi"), maar ook algemeen ("anderen moeten het ook mooi vinden"). En daarvan willen we hen dan overtuigen door hen mee te nemen in onze ervaringen. Ook zijn opvatting dat schoonheid belangeloos én belangrijk is heeft een vergelijkbare dubbelheid. Het esthetische oordeel wordt mogelijk door te abstraheren van de eigen directe belangen, door belangeloosheid. Tegelijk blijkt schoonheid van belang te zijn voor de samenleving. Dat is niet in strijd met elkaar zegt Kant. Wat hij hier bedoelt heeft Ernst Vollrath, een leerling en latere medewerker van Hannah Arendt, in zijn boek *Die Rekonstruktion der politischen Urteilskraft* (1977) fraai verwoord: wil een samenleving niet uiteenvallen in egoïstische monaden, wil ze niet onder de knoet komen van een overweldigend ideologisch belang, dan is de cohesie gediend met het delen van iets wat belangeloos bevalt. Het subjectief-algemene belang is de interesse in het 'Inter-esse', in datgene wat tussen mensen staat, in de wereld in al zijn rijke verscheidenheid, in de dialoog daarover. In die wereld kunnen mensen zich thuis voelen: "Die schönen Dinge zeigen uns, dass der Mensch in die Welt passe" aldus Kant in een van zijn meest treffende uitspraken.

Veel van wat Hannah Arendt van Kant gebruikt haalt zij uit de *Kritik der Urteilskraft*. Daarnaast wordt het leven van de geest doorgaans ingedeeld in denken, willen en *voelen*. Wat doet Kant bij de laatste categorie? Hij maakt er oordeelsvermogen van. En wat doet Arendt in 'The life of the Mind'? Inderdaad hetzelfde. Maar dat gaat gecombineerd met een groot verwijt aan Kant. Hij lijkt het bereik van pluralisme voornamelijk te beperken tot het domein van de smaak. Terwijl zij het ook en mogelijk zelfs vooral wil gebruiken in het politieke domein, iets waar Kant huiverig voor was.

Behalve voor Arendt is voor meerdere mensen de *Kritik der Urteilskraft* heel inspirerend gebleken. Voor mijzelf om over cultuurverschillen na te denken in mijn boek 'Over

de grenzen van culturen' (1991), voor iemand als Michael Polanyi om wetenschappelijke kennis op een nieuwe leest te schoeien in zijn boek 'Personal Knowledge' (1958). Wat die pogingen gemeenschappelijk hebben is de aandacht voor menselijke veelvormigheid, voor heterogene interacties, voor het nemen van persoonlijke verantwoordelijkheid.

Moeite met Hannah Arendt

Hoe komt het dat ik in de jaren dat ik aan pluralisme werkte zo weinig met Hannah Arendt heb gedaan? Ik las uiteraard *The Human Condition*, was onder de indruk van de geestkracht van Arendt, maar volstrekt niet overtuigd. Arendt was slordig in haar verwijzingen (althans waar ik het werk kende waarnaar ze verwees). Ze gebruikte termen die iets heel anders betekenden dan wat daar normaliter onder verstaan wordt (zoals handelen dat vooral naar spreken verwijst). Ze had geen oog voor verschillende soorten van kennis (zoals bij Habermas wel het geval was). Haar gebruik van de noties arbeid, werk, en handelen was onduidelijk (afgesloten domeinen of uiteenlopende perspectieven om te interpreteren). Maar ook de indeling zelf was lastig. Arbeid (de cyclische activiteiten ten behoeve van processen die met leven te maken hebben) kreeg een lage status, werk (het in de wereld en in de tijd vernieuwing realiseren) al een iets hogere, het ware menszijn leek in het handelen tot uitdrukking te komen (daar waar men in het openlijke debat zichzelf poneert en ook identiteit krijgt). Op twee manieren stuitte me dat tegen de borst. Het idee van Arendt was ontleend aan het oude Athene, waar rijke Atheense mannen (vrouwen, slaven, buitenlanders waren uitgesloten) op de Agora hun identiteit konden demonstreren. Elitair en ondemocratisch in mijn ogen. Met weinig antenne voor mensen die of buitengesloten werden of dat niet konden of wilden. Daarnaast kon ik maar niet blij worden van al die mensen die het zo nodig vonden en vinden hun ongerefecteerde meningen en idiosyncrasieën uit te venten – tot momenteel in het Nederlandse parlement toe. Ook was haar interpretatie van de *sensus communis* mij te optimistisch, het is een menselijk vermogen, jazeker, maar ook een vermogen bij Kant dat kwetsbaar is voor onbegrip. Als laatste had ik moeite met haar onderscheid tussen drie domeinen in de samenleving: het privé-domein (waar exclusiviteit de norm is), het sociale domeinen (waar mensen zelf kiezen voor hun verbindingen en waar derhalve discriminatie de norm is) en het politieke domein (waar gelijkheid de norm is). Vooral de norm van discriminatie voor het sociale domein, waartoe ook het onderwijs behoort, zat me dwars – en bij een aantal auteurs in dit nummer over onderwijs zit het ook niet lekker.

Kortom, ik had een flinke weerstand tegen Hannah Arendt. En ik niet alleen. In filosofische kringen speelde zij niet echt mee. Hoe kan het dat zij nu als een soort heilige wordt beschouwd waarvan de teksten met eerbied moeten worden gelezen en geïnterpreteerd? De belangrijkste verklaring is, denk ik, dat haar programma een paradigmaverandering in het denken bewerkstelligde, die tijd nodig had om te landen. Aan het eind van de vorige eeuw waren twee denksystemen dominant. De ene was de modernistische combinatie

van logisch-positivisme en universalistische ethiek, en de ander het postmoderne structuralisme en relativisme. Hannah Arendt was onmodieus genoeg om in geen van beide denksystemen te passen, maar daarmee was ze een hele tijd ook intellectueel eenzaam. Inmiddels is de dominantie van deze denkstromingen verminderd – en wordt het bijzondere van Arendt gezien: *Hoe verschil en gelijkheid samen te denken en te laten bestaan zonder de een tot de ander te reduceren*. Dat was haar programma en dat probeerde ze consequent te doordenken. Ook al was de prijs voor haar een moeizame relatie met filosofen en nog meer met de ethiek.

Mijn ietwat onwelwillende interpretatie van voorheen is niet geheel verdwenen maar ik zie wel hoezeer zij kan inspireren. En daarom nu naar de artikelen in deze *special*.

Framing in de artikelen: dader en slachtoffer

Debatten worden tegenwoordig *geframed*, zoals dat heet. Een gebruikelijke strategie daarbij is de wereld opdelen in: slachtoffer, dader en held. De natuur is slachtoffer van de overmaat stikstof, de dader is de veeteelt, de held is diegene die dit aankaart en het milieu redt. Of: de boer is het slachtoffer van het natuurbeleid, de dader is de regering die met stikstofmaatregelen komt, de held is diegene die de boeren helpt. Deze strategie wordt ook hier gebruikt. De held in dit nummer is natuurlijk een heldin, Hannah Arendt. Het slachtoffer is niet helemaal duidelijk en varieert ook per artikel: de arme student die meer klant is dan medeproducent, de goedwillende docent die de instelling maar niet in beweging krijgt, de samenleving, de politiek, de opbouw van het curriculum, de beroepstrots. En de dader is ook niet uit één stuk: het neoliberalisme (altijd goed om te noemen, al is het niet duidelijk wie of wat dat is), technocratie, functionalisme, gedachteloosheid, streven naar eenheidsworst, afrekencultuur, het (niet genoemd) terugtrekken in de eigen identiteit. Kan onze heldin dit allemaal aan?

Het introductieartikel van Henriëtta Joosten, Joop Berding, en Cees Terlouw windt er geen doekjes om: de dader is het huidige marktdenken, het neoliberalisme. Dat vertoog met nadruk op eigen gewin en private belangen domineert ook het hoger onderwijs. Wat bedreigd wordt is de belangrijke publieke onderwijstaak om studenten *gemeenschapszin en publieke dialoog* te leren.

Voor Loek Nieuwenhuis en Wietske Kuijer is het curriculum het kind van de rekening. De ontwikkeling van beroepsgerichte curricula, zo schrijven zij, vindt van oudsher plaats in een lineair model: van een beroepsprofiel worden leerdoelen afgeleid, die vertaald worden in een gedetailleerd opleidingsontwerp met weinig vrijheidsgraden. Dit functionalisme staat een goede grondslag van het beroepsonderwijs in de weg.

Carien Verhoeff en Laurence Guérin doen een appèl op het hbo tot kritische participatie. Voor hen is gedachteloosheid het grote kwaad naast het managerial optreden met systeemgerichte benaderingen. Niemand, zo schrijven zij, mag zich verschuilen achter posities, regels, protocollen, formats, rubrics, kpi's of afvinklijstjes die systemen in stand

houden die erom vragen zelf bediscussieerd te worden. Ook managers en docenten moet gevraagd worden zich persoonlijk te verbinden aan maatschappelijke vraagstukken, zich te uiten en te verdiepen in andere perspectieven.

Remko van der Pluijm worstelt met een heel ander probleem: hoe de veiligheid in onderwijssituaties zo te bewaren dat de nataliteit van studenten niet geschonden wordt. In de economie lijkt één benadering, het neoliberale paradigma, neutraal te zijn en alle andere benaderingen, paradigma's, waarde geladen. Als je als docent daarover praat reageer je als een prediker. Kan dat op grond van de plaats die Hannah Arendt aan onderwijs geeft – tussen privé en publiek in? Hier is er niet zozeer een probleem aan de orde dat door Hannah Arendt wordt opgelost, maar door haar gecreëerd.

Het artikel van Huib de Jong en dat van Wiet Verkooijen en Henriëtta Joosten lopen het meest uiteen van alle bijdragen. Verkooijen en Joosten sluiten zowel terminologisch als inhoudelijk aan bij Hannah Arendt. Zij doen de oproep aan de lezers om niet gedachteloos door te gaan met 'werken, werken, werken'. Neem afstand, bevrage jezelf en elkaar en spreek uit wat je ervan vindt. Hun onderzoeksvragen zijn: Wat maakt een goede publieke professional? Wat is er nodig om deze op te leiden en hoe uit zich dat in onze opleidingen? Hun antwoord: Een goede publieke professional heeft oog voor de impact van zijn 'werken' op de samenleving en kan daarover een publieke dialoog voeren ('handelen'). Naast ethiekonderwijs en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef is in hun ogen het thema 'innovatie' van belang.

Huib de Jong maakt min of meer vilein duidelijk dat hij niet in het schema van slachtoffer en dader met Hannah Arendt als heldin wil zitten. In zijn woorden: "Laat ik met het goede nieuws beginnen: het hoger onderwijs heeft geen behoefte aan radicale vernieuwing." En een paar regels later: "Voor iedereen die wel gelooft in de noodzaak van radicale ingrepen is het lezen van het werk van de Duits-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt een aanrader." Uiteraard komen er bij hem wel minder radicale punten aan de orde, zoals pragmacratie (een vorm van technocratie waarbij de aanpak gebaseerd is op kortlopende effecten zonder enige visie en gevoel voor de langere termijn). Deze bestuursvorm heeft vele nadelige effecten, waaronder de manier waarop studenten en hun ouders naar het onderwijs kijken, namelijk als klant en niet als medeproducent. Een even treurige als waardevolle constatering die past bij de visie die de Jong op het onderwijs heeft: "Kerntaak van het onderwijs is en blijft immers de respectvolle verbinding tussen generaties, uitlopend in kwalificatie voor een vakgebied, socialisatie in een gemeenschap en de vorming tot een zelfstandig en kritisch denkend persoon als heldere en begrensde doelen. Meer mag niet verlangd worden en meer moet het onderwijs niet willen." De gemeenschapszin en publieke dialoog uit de inleiding komen niet terug.

‘Handelen’ als hoogste goed?

Wat volgens mij niemand van de auteurs wil beweren maar wat toch als een restant van Heidegger in diverse analyses opduikt is de opvatting dat het *eigenlijke* menszijn het politieke handelen, en dus het spreken, is. In connectie daarmee is er regelmatig zo weinig aandacht voor arbeiden en werken dat van een beroep, een lichaam en zelfs een wereld geen sprake meer kan zijn. Bij een *special* over de publieke functie van het hoger beroepsonderwijs mag een auteur natuurlijk eenzijdig zijn, maar het ‘beroep’ liever niet kwijtraken.

Van domeinen naar reflectie

Al eerder heb ik er een opmerking over gemaakt. Hoe moet je de relatie tussen arbeiden, werken en handelen zien? Zie je het als domeinen met ondoordringbare schotten ertussen? Dan geen politiek in en om de school. Bij Hannah Arendt hoort school tot het sociale leven dat anders dan privé (exclusiviteit) en politiek (gelijkheid) door ‘discriminatie’ wordt geregeerd. Alleen in het politieke debat kun je laten zien wie je bent. Een onaangename inzicht dat in de verschillende artikelen ook wordt geretoucheerd met behulp van het noemen van semipermeabele wanden in plaats van tussenschotten, het inhuren van andere onderwijsdenkers zoals Dewey en de Kritische Theorie, het politieke handelen opvatten als een vorm van ethiek. Ook al wordt er gesmokkeld, ook al schuurt het hier en daar, politiek kan best wel een beetje in het onderwijs. Een andere manier van lezen is de reflectieve. Daarvoor vind ik steun in een uitspraak van Arendt op pg 3 van *The Human Condition*: “Wherever the relevance of speech is at stake, matters become political by definition, for speech is what makes man a political being.” Arendt introduceert binnen die manier van lezen concepten waarmee we onze ervaringen op nieuwe manieren kunnen ordenen. Dus niet als een beschrijving van de werkelijkheid, maar als hulpmiddelen om met andere ogen naar die werkelijkheid te kijken en er met andere woorden over te praten. Wat levert dit op? Geen rechtlijnige afleiding tot specifieke onderwijsvormen. Wel inspiratie en vooral reflectie om op nieuwe manieren onderwijs te zien. Daarnaast de moed te hebben om gewoon iets nieuws te proberen tegen alle weerstand in. Ook dat is een erfenis van Arendt: Wees niet al te braaf, wees niet al te politiek correct.

Mijn rol is een *filosofische* discussiebijdrage te leveren. Dat betekent dat ik niet inga op de *onderwijskundige* aspecten van de veelal boeiende projecten en experimenten die besproken worden. Maar ook dan nog zijn er meerdere punten die mij bijzonder zijn opgevallen en waar ik op wil inzoomen. Als uitgangspunt om ze te bespreken kies ik ervoor om de categorieën van Arendt niet als domeinen maar als reflectie-instrumenten te gebruiken. Daardoor kan ik bij alle mogelijke onderwijsvormen en -vernieuwingen vragen stellen als: hoe ziet dit eruit als je het over arbeid hebt, of over werken, over handelen, over *sensus communis*.

Beroepstrots

Een bekend verhaaltje uit de tijd dat er nog kathedralen en geen casino's werden gebouwd kan dit illustreren. Een voorbijganger ziet drie metselaars aan het werk. Hij vraagt ze wat ze aan het doen zijn. De eerste zegt: ik metsel stenen, de tweede: ik bouw een kathedraal, de derde: ik eer God. Zo lijkt het erop dat de eerste metselaar bezig is met 'arbeid', de tweede met 'werk', de derde mogelijk met 'handelen'. En wat het bijzonder maakt: ze doen allemaal hetzelfde. Hun verhouding tot hun werk is heel verschillend en dat zal niet zonder gevolgen zijn.

Met dit verhaaltje is het misschien mogelijk dat *beroepstrots* gearticuleerd kan worden (want die lijkt onder het handelen als domein te verdwijnen). Nieuwenhuis en Kuijer maken in hun artikel naast Arendt gebruik van John Dewey (voor wie onderwijs niet alleen een vrije ruimte is, maar ook een bijdrage aan een democratische samenleving dient te behelzen). Door deze bepaald niet vanzelfsprekende combinatie dragen zij argumenten aan om naast een cognitief en praktisch deel, ook een ethische component toe te voegen aan het beroepsgerichte curriculum. Vakmanschap is ethisch geladen, zo schrijven zij, de opdracht voor het beroepsonderwijs is om naast cognitief vakmanschap (intellectuele training gericht op de nodige academische en theoretische kennis; kritisch denkvermogen), praktisch vakmanschap (vakinhoudelijk redeneren en handelen; inzicht in processen), ethisch vakmanschap (gericht op de ethische standaarden, sociale rollen en verantwoordelijkheden, gebaseerd op beroepstrots) te ontwikkelen. Dit is een waardevolle bijdrage aan het denken over beroepstrots. Daarbij wil ik wel een kanttekening maken. Het zou beperkend zijn als die trots alleen aan de ethische component wordt gekoppeld, die hoort ook bij de beheersing van de cognitieve en praktische aspecten van het vak. Mijn voorstel: kijk naar verschillende niveaus van normativiteit binnen een beroep (technisch, domeingerelateerd, maatschappelijk) en niet alleen naar maatschappelijke ethiek. In hetzelfde artikel las ik een voorstel om anders naar beroepen te kijken. Een precieze omschrijving van een beroep is niet alleen beperkend voor de vakvrouw, maar ook al verouderd zodra die op papier staat. Ze lenen van Gessler & Höwe een behulpzaam onderscheid, tussen 'sferen van werk' en 'taken'. Met 'sferen van werk' duiden zij op maatschappelijke waarden die gekoppeld zijn aan beroepen: artsen en verpleegkundigen leveren gezondheidszorg; installateurs en bouwvakkers leveren een comfortabel huis; rechters en politie leveren veiligheid en orde. 'Sferen van werk' zijn veel minder veranderlijk zijn dan 'taken'. Dat onderscheid biedt een oplossingsrichting voor de ontwikkeling van het curriculum, door te zoeken naar de robuuste (waarden)kern van een beroep, waaromheen veranderlijke taken (methoden en technieken) aangeboden kunnen worden. Dit spoort ook heel mooi met het werk van MacIntyre over praktijken en instituties in *After Virtue*.

Verbinden en taal

Uit het artikel van Verkooijen en Joosten haal ik twee punten die mij bijzonder aanspreken. Het eerste punt komt maar heel kort naar voren. Dat gaat over het acteren van studenten als ‘verbinder’. Dat ging moeizaam. Daar moet nog heel wat gebeuren. Maar wat een prachtig idee om als professional ook verbinder te zijn. Voor mij is dat de ‘sensus communis’ in optima forma.

In dat verbinden speelt taal een rol. En in hun tekst laten ze zien hoezeer woorden ertoe doen. Een wat langer citaat: “Als we bijvoorbeeld zeggen “de corona notificatie-app is gebruikersvriendelijk”, dan hebben we het over hoe de app functioneert. Oftewel: werkt de app zoals we bedacht hebben? Als we zeggen “de corona notificatie-app moet helpen de epidemie onder controle te brengen”, dan hebben we het over de inzet van techniek voor het oplossen van een vastgesteld probleem. Als we zeggen “de corona notificatie-app moet burgers helpen als een geheugensteun om beter voor elkaar en voor zichzelf te zorgen”, dan gaat het juist over hoe we samenleven met elkaar, de interactie aangaan en technologie daarvoor inzetten.” Dit citaat is een voorbeeld van hoe je de onderscheidingen van Hannah Arendt kunt gebruiken als reflectietechniek. In dit voorbeeld zie je arbeiden, werken en handelen terugkomen. Ook is het mogelijk na te gaan wat het betekent als je dezelfde acties bekijkt vanuit de noemers van privé, sociaal en politiek.

Nataliteit

In het artikel van Remko van der Pluijm valt mij op hoezeer hij zich door de notie nataliteit van Arendt klem gezet voelt. Uit nataliteit leidt hij af dat studenten onbezoedeld moeten blijven – en dientengevolge eigenlijk alleen met neutrale informatie bestookt kunnen worden zodat ze zelf een keuze kunnen maken. Naar mijn idee betekent nataliteit niet neutraliteit, maar het vermogen opnieuw te kunnen beginnen. En dan kan hij in alle pluraliteit als prediker, als coach, als informatieverstrekker bijdragen aan dat vermogen van studenten. Tegelijk weet hij dat geen enkele economische theorie neutraal is (al worden sommige zo voorgesteld) en voeg ik eraan toe: ook het onderwijs is niet neutraal. Het is toch de bedoeling dat er andere mensen met meer ontwikkelde vermogens en inzichten uit de hogeschool stromen dan erin een aantal jaren daarvoor binnenkwamen. Erken dat, en het leven als docent wordt een stuk opwindender.

Voorwaarden voor het speelveld

Het artikel van Verhoeff en Guérin past naar mijn idee in de beste tradities van de Kritische Theorie. In hun conclusie schrijven ze: “HBO dat voorbereidt op kritische participatie als beroepsbeoefenaar en burger vooronderstelt de democratisering van ons onderwijs.

Opleidingen kunnen studenten meer ondersteunen en uitnodigen tot kritische participatie door a. kritisch denken en deliberatie te oefenen binnen de organisatie, de opleiding en de beroepspraktijk (stage/praktijkleren), b. partnerschappen gebaseerd op gelijkwaardigheid en wederkerigheid in te richten voor ontwerp, uitvoering en evaluatie van onderzoek en onderwijs, en c. aandacht voor representativiteit in de formele medezeggenschap en deze kwalitatief te versterken. Het appél van Hannah Arendt vraagt om reflectie op klas-, curriculum- en organisatieniveau.” Bijzonder hoezeer Hannah Arendt hier bijna als strovrouw wordt gebruikt. Heeft zij het ooit over democratisering van het onderwijs gehad? Doet ze ook maar iets met kritische participatie als beroepsbeoefenaar? Reden genoeg om te zeggen dat dit niet Arendtiaans is. Maar voor mij ook reden om te laten zien hoe vruchtbaar Hannah Arendt als reflectie-instrument kan werken. Hecht je aan wat Arendt politiek noemt, het ‘speelveld’ waarop een ieder vanuit zichzelf kan optreden, dan betekent dat ook iets voor de voorwaarden ervoor – voor de opleiding, voor de contacten in het werkveld, en de organisatie van de hogeschool. Mijn reactie is geïnspireerd door een proefschrift dat dit voorjaar aan de Universiteit Twente is verdedigd door Melis Bas. De titel van haar boek luidt *Technological Mediation of Politics*. De ondertitel: *An Arendtian Critique of Political Philosophy of Technology*. Daarin laat ze zien hoe technologie, en het inrichten van de bebouwde omgeving, de mogelijkheid van politiek in de zin van Arendt kan versterken of verzwakken. Speciaal gaat ze, zij is van origine Turks, in op het Gezi-park in Istanboel, een plek waar demonstraties tegen de regering-Erdogan plaatsvonden, een plek waar geschiedenis is geschreven en wordt geschreven. In haar boek maakt ze duidelijk hoe belangrijk het is de technologische en ruimtelijke voorwaarden te creëren waarin politiek als het gezamenlijk werken aan de toekomst mogelijk wordt. Omstandigheden doen ertoe. Dat geldt niet alleen voor het Gezi-park, het geldt ook, zie Verhoeff en Guérin, voor het hoger beroepsonderwijs.

Sensus communis en verder

In het inleidende artikel van Joosten, Berding, en Terlouw staan twee noties centraal:

gemeenschapszin en publieke dialoog. In mijn ogen twee bijzonder waardevolle noties die in het onderwijs zeker bevorderd moeten worden. Zij benoemen de ‘*sensus communis*’ op een ietwat andere manier dan ik gedaan heb als “een gemeenschappelijk gevoel over wat nodig is om te doen, als een soort zesde zintuig. Dit verbindt, als een soort cement, de andere zintuigen en stelt mensen in staat zich in de wereld te oriënteren.” Er spreekt verlegenheid uit deze formulering. Soort zesde zintuig, soort cement, oriënteren. Dit is niet heel helder en ook niet heel overtuigend. En dat is jammer. Voor mij is dit een ongelooflijk belangrijke notie voor Hannah Arendt en daarom heb ik ook de omweg over Kant genomen om bij de essentie te komen: de *sensus communis* is het vermogen van en voor gemeenschappelijkheid. Het vermogen om in een gemeenschap mee te kunnen komen én een grotere gemeenschap te kunnen creëren. Vervolgens schrijven de auteurs

dat in de moderne wereld dat gevoel steeds meer is afgebrokkeld en versplinterd tot individuele ‘meningen’. Ik kan niet beoordelen of die observatie klopt, maar zou het, zelfs ook als die niet klopt, niet van wijsheid getuigen om al die pogingen die in het onderwijs worden gedaan om stevige meningen te ontwikkelen en naar voren te brengen te vervangen door pogingen om de *sensus communis* te versterken? *Sensus communis* in de dubbele betekenis van het woord: zowel gemeenschappelijk vermogen om waar te nemen en te oordelen als ook vermogen om gemeenschap te stichten. Het pleidooi voor de publieke dialoog past daarbij: niet alleen zenden, ook ontvangen en van elkaar leren.

Wat mij negatief opvalt, is dat al dit moois nogal royaal op het bordje van de student wordt geschoven. De publieke functie uit de titel lijkt vooral de functie die studenten mogen vervullen. Over de instelling en de docenten blijft het behoorlijk stil in de stukken. Daarom spreekt mij de slotzin in het artikel van Huib de Jong bijzonder aan: “Sterker nog; het zijn de instellingen die het verhaal voor de toekomst in handen hebben door de studenten en medewerkers de ruimte te geven om binnen die instellingen hun sporen na te laten en gezamenlijk te komen met een propositie die ook de overheid een visie op de toekomst van het hoger onderwijs geeft.”

Hannah Arendt in het hbo?

Boven mijn discussiebijdrage staat: Hannah Arendt in het hbo. Eigenlijk had daar een vraagteken achter moeten staan. Is het een goed idee haar werk zo centraal te stellen bij het nadenken over het hoger beroepsonderwijs? Mijn antwoord bestaat uit twee delen: een krachtig nee en een voorzichtig ja.

De ‘nee’ heeft te maken met de moeilijkheidsgraad om het werk van Arendt te begrijpen. Zo klinken haar centrale noties heel anders dan wat het gewone mensenverstand eronder verstaat. Bij politiek moet je vooral niet aan macht denken en aan wat in Den Haag gebeurt, maar aan wat je gezamenlijk van de wereld en jezelf maakt. Bij handelen moet je niet aan handelen denken, maar aan spreken en (voor de gevorderden) aan acteren. Ook vraagt de status van haar begrippen de nodige exegetische arbeid – gaat het om domeinen in de werkelijkheid of hulpmiddelen om verder te denken en te praten? Dit alles vergt zoveel uitleg dat de basis bij haar, de ‘*amor mundi*’, liefde voor de wereld, gemakkelijk ondergesneeuwd raakt.

Het voorzichtige ‘ja’ komt voort uit de notie van Arendt die ik bijzonder waardeer, de *sensus communis*, het zintuig van en voor gemeenschappelijkheid. Een lastige om te begrijpen, een eenvoudige om te herkennen, en een fascinerende uitdaging om aan te werken.

Literatuur

- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1971/1978). *The Life of the Mind*. San Diego/New York/London: A Harvest/HBJ Book.
- Bas, M. (2022) *Technological Mediation of Politic. An Arendtian Critique of Political Philosophy of Technology*. Dissertatie Universiteit Twente.
- MacIntyre, A. (1984). *After Virtue: A Study in Moral Theory* (2nd ed.). Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Kant, I. (1798/1964). *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Werkausgabe herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kant, I. (1790/1964). *Kritik der Urteilskraft*. Werkausgabe herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Polanyi, M. (1958). *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Procee, H. (1991). *Over de grenzen van culturen. Voorbij universalisme en relativisme*. Amsterdam: Boom.
- Procee, H. (1997). *De nieuwe ingenieur. Over techniekfilosofie en professioneel handelen*. Amsterdam: Boom.
- Procee, H. (2011). *Intellectuele passies. Academische vorming voor kenners*. Budel: Damon.
- Vollrath, E. (1977). *Die Rekonstruktion der politischen Urteilskraft*. Stuttgart: Ernst Klett.
- Young-Bruehl, E. (2007/2006). *Het belang van Hannah Arendt*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.